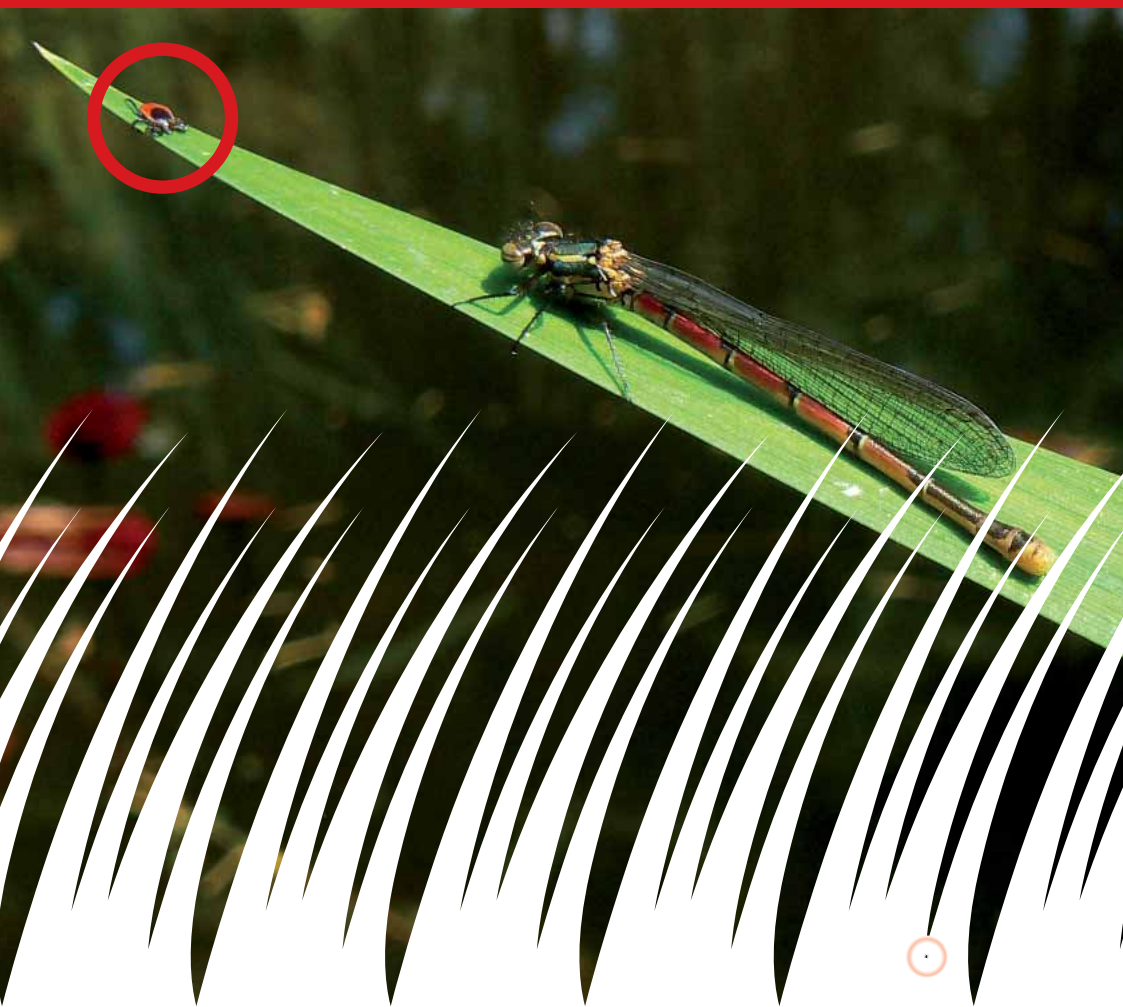


TEKEN-PREVENTIE BIJ MINDERJARIGEN



**Een handleiding om verstandig om te gaan met de risico's
van een tekenbeet.
Preventiemaatregelen en praktische tips**



**Nederlandse Vereniging
voor Lyme patiënten**

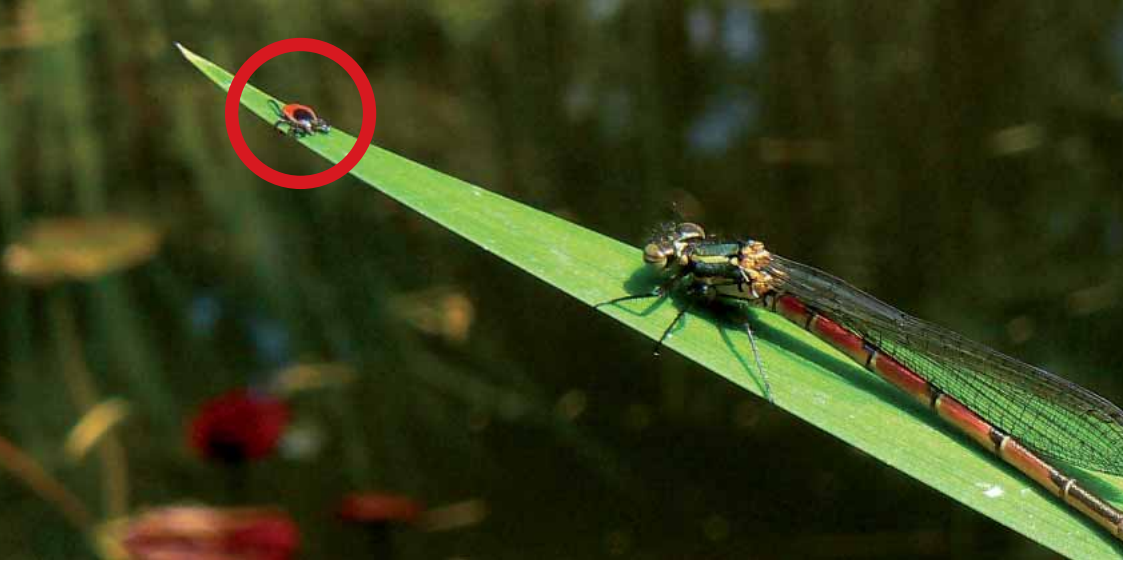
Uitgave april 2012



Deze handleiding Tekenpreventie bij Minderjarigen is met grote zorgvuldigheid tot stand gekomen.

Iedereen die in het groen verblijft kan altijd een teek oplopen. Om de jeugdkampeiding te beschermen is de verantwoordelijkheid voor de tekencontrole in overleg met de ouders gedeeld, door de ouders te betrekken bij de voorlichting. De handleiding beschrijft hoe de tekencontrole goed vormgegeven kan worden. Tevens is er een logboek aangelegd om misbruik van de kinderen te voorkomen.

| | | |
|------|--|----|
| 0. | In het kort | 4 |
| 1. | Voorlichting over teken en de Ziekte van Lyme | 6 |
| 1.1. | De Ziekte van Lyme | 6 |
| 1.2. | Teken in de natuur | 7 |
| 2. | Advies over kleding en insectenspray | 10 |
| 3. | Controle van lichaam en kleding door een volwassene | 12 |
| 3.1. | Teken herkennen | 12 |
| 3.2. | Stappen in de tekencontrole | 12 |
| 3.3. | Verloop van de controle van het lichaam | 14 |
| 3.4. | Controle van de kleding | 16 |
| 3.5. | Controleur en toezichthouder | 16 |
| 4. | Teken op tijd verwijderen en de tekenbeet registreren | 18 |
| 5. | Advies over eventuele vervolgstappen | 20 |
| 6. | Lyme-preventie bij de leiding/begeleiders | 21 |
| 6.1. | Volwassenen leiding/begeleiders | 22 |
| 6.2. | Minderjarige leden van de leiding/begeleiders | 23 |
| | BIJLAGE 1 – CHECKLIST MINIMALE MAATREGELEN | 24 |
| | BIJLAGE 2 – GEDRAGSCODE LYME-PREVENTIE EN TEKENCONTROLE | 25 |
| a. | Algemeen | 25 |
| b. | Tekencontrole en teken verwijderen | 25 |
| | BIJLAGE 3 – OVERMACHT | 28 |
| a. | Geen plek met privacy | 28 |
| b. | Geen lid van de leiding of begeleider van hetzelfde geslacht | 29 |
| c. | Geen toezichthouder met hetzelfde geslacht | 29 |
| d. | Bloedheet | 29 |
| | BIJLAGE 4 – TEKENKAART | 30 |
| | BIJLAGE 5 – ZORGPLICHT, AANSPRAKELIJKHEID EN ARBO | 32 |
| a. | Het verschil tussen zorgplicht en ARBO | 32 |
| b. | De maatregelen die je moet nemen | 33 |
| c. | Eigen schuld | 33 |
| | BIJLAGE 6 – VOORBEELDTEKSTEN | 35 |
| a. | Tekst voor kampvoorwaarden | 35 |
| b. | Tekst kampbrief | 36 |
| c. | 'Geen tekencontrole'-brief | 36 |
| | BIJLAGE 7 – VERSCHIJNINGSVORMEN ERITHEMA MIGRANS | 38 |



De informatie in deze brochure is bestemd voor betrokkenen bij een georganiseerd evenement zoals de leiding/begeleiders van bijvoorbeeld een kamp, sportdag of maatschappelijke stage, tevens de deelnemers en de ouders, voogden of verzorgers van de deelnemers. Als leiding/begeleiders heb je een zorgplicht voor je deelnemers (BIJLAGE 5). Dat betekent dat je alles moet doen om te voorkomen dat er ongelukken kunnen gebeuren. Eén van die ongelukken is dat er iemand na een tekenbeet de ziekte van Lyme krijgt. Dit is een ernstige ziekte, die artsen moeilijk kunnen opsporen. Als je niet op tijd de juiste medicijnen krijgt, kun je behoorlijk ziek worden. Soms gaat het daarbij om blijvende invaliditeit.

Om de Ziekte van Lyme te voorkomen, moet je de volgende maatregelen nemen:

1. Voorlichting over teken en de Ziekte van Lyme.
2. Advies over kleding en insectenspray.
3. Controle van lichaam en kleding door een volwassene.
4. Teken op tijd verwijderen en de tekenbeet noteren. Indien mogelijk de teek laten verwijderen door een arts op de Spoedeisende Eerste Hulp of een gezondheidscentrum.
5. De Lymevereniging kan u informeren over eventuele vervolgstappen.

Bezoek de website www.lymevereniging.nl of bel de telefonische informatiedienst van de Lymevereniging **0900-2100022 (25 cent per minuut)**.

Deelnemers zullen alleen begrijpen dat deze maatregelen belangrijk zijn als je als leiding/begeleiders het goede voorbeeld geeft. Dus alles wat voor de deelnemers geldt, geldt ook voor jou.



Bij minderjarigen moet je hierbij extra zorgvuldig zijn. Je dient de voorlichting aan te passen aan hun leeftijd en opleidingsniveau. Houd rekening met het feit dat hun lichamelijke- en geestelijke ontwikkeling nog niet voltooid is. Kinderen en pubers vinden het moeilijk om de ernst van de ziekte in te schatten.

Ook weten ze vaak niet precies hoe ze teken en nimfen kunnen herkennen en kunnen ze nog niet gestructureerd genoeg werken om teken op te sporen. Verder hebben vooral pubers bij sommige maatregelen last van emoties als schaamte. Dat betekent dat de kans groot is dat kinderen en pubers de maatregelen niet uit zichzelf nemen en controles niet goed uitvoeren. Daarom moet je als leiding/begeleiders de maatregelen bij alle minderjarigen goed bespreken met de ouders.

In deze handleiding beschrijven we deze maatregelen zo uitgebreid mogelijk en geven we aan hoe je dat bij minderjarigen het beste kunt doen. Welke maatregelen je precies moet nemen, is afhankelijk van het risico op tekenbeten tijdens jouw kamp.

Om het risico beter te kunnen inschatten, kun je de checklist in BIJLAGE 1 gebruiken. Lees verder in elk geval ook de gedragsregels in BIJLAGE 2.

¹ Met deze handleiding wil de NVLP organisaties helpen om te voorkomen dat deelnemers aan een evenement in de natuur de Ziekte van Lyme krijgen. Tekenen blijven echter minuscule beestjes, de Ziekte van Lyme blijft een ernstige ziekte en de preventiemaatregelen blijven mensenwerk. De NVLP aanvaardt daarom geen enkele aansprakelijkheid voor welke schade dan ook die voortvloeit uit het gebruik van deze handleiding.

1. Voorlichting over teken en de Ziekte van Lyme.

Taak van de leiding/begeleiders: Zorgen dat de deelnemers en hun ouders weten

- a. Welke de risico's van de Ziekte van Lyme zijn. Die informatie moet begrijpelijk en voorstelbaar zijn (PARAGRAAF 1.1).
- b. Hoe je de Ziekte van Lyme oploopt (PARAGRAAF 1.2).
- c. Op welke manieren je jezelf kunt beschermen tegen de ziekte van Lyme en wat hier bij de taken van de leiding/begeleiders, de deelnemers en de ouders zijn (HOOFDSTUK 2 – 5).

1.1 De Ziekte van Lyme

Iedereen die in het groen verblijft, loopt het risico de Ziekte van Lyme op te lopen. Dit is een soms slopende ziekte, die moeilijk opgespoord en behandeld kan worden. Als de Ziekte van Lyme niet op tijd en op de juiste manier behandeld wordt, kan deze chronisch worden. Dat kan betekenen: je leven lang hoofdpijn, je leven lang in een rolstoel met pijnlijke gewrichten of verlamningsverschijnselen, of nooit meer sporten of uitgaan omdat je altijd moe bent. Minderjarigen kunnen het op school vaak niet meer bijbenen en blijven zitten of moeten naar een ander niveau. Kortom: de Ziekte van Lyme is een ziekte om rekening mee te houden.

Er bestaan meer dan 50 verschillende klachten die bij de Ziekte van Lyme kunnen horen. Elk van die klachten kunnen óók bij andere ziektes of aandoeningen voorkomen. De Ziekte van Lyme wordt daardoor vaak aangezien voor migraine, reuma, parkinson, MS of ME. Gevolg is dat patiënten vaak de verkeerde behandeling krijgen, soms met ernstige gevolgen.

² Naast een infectie met de Borrelia bacterie die de ziekte van Lyme veroorzaakt, kan er ook sprake zijn van een tekenbeet co-infectie die eveneens ernstige gezondheidsklachten kan veroorzaken. Het voert echter te ver om hier in deze brochure over uit te weiden. U kunt voor meer informatie contact opnemen met de Lymevereniging www.lymevereniging.nl of 0900-2100022 (25 cent per minuut).

Hoewel de gevolgen van de Ziekte van Lyme ernstig kunnen zijn, begint de ziekte meestal mild, alhoewel een heftige reactie op acute Lyme ook voorkomt: met een grieperig gevoel of een rode ring of vlek op de huid. Beide verschijnselen treden in de eerste drie maanden na de besmetting op en verdwijnen na verloop van tijd weer. De rode ring of vlek is de enige aanwijzing waardoor je met zekerheid kunt weten dat je de Ziekte van Lyme hebt (ga dan meteen naar de arts). Helaas komt deze ring of vlek maar in de helft van de gevallen voor.



1.2 Teken in de natuur

De Ziekte van Lyme kun je krijgen na een tekenbeet. Naar schatting is 15-25% van de teken in Nederland hiermee besmet (per regio verschillend). Maar helaas zijn besmette teken actiever. De kans dat je door een besmette teek wordt gebeten is daardoor mogelijk groter.

Teken zien eruit als een klein plat spinnetje. Ze zijn niet groter dan de stip van een viltstift (0,5-3 mm) en vallen nauwelijks op. Ze zitten in de strooisellaag, op gras, planten en struiken en als je benen daar langs strijken, stappen ze op het lichaam van hun slachtoffer. Met hun kop bijten ze zich vast om bloed te drinken. Vaak blijven ze enkele dagen zitten, verdoven de huid, spuiten een bloedverdunner in en zuigen dan bloed op. Volgezogen laat de teek dan vanzelf los. Teken komen overal in Nederland voor.



Niet alleen in bossen, duinen en velden, maar ook in parken, achtertuinen en groenstroken. Vergeet niet dat alle warmbloedige dieren teken bij zich kunnen dragen en verplaatsen.

De teek is meer actief in de morgen, avond en nacht. Wat niet wil zeggen dat je 's middags minder alert moet zijn. Teken drinken niet en halen vocht uit de lucht. Ze trekken zich terug in de strooisellaag van de grond wanneer het heet en droog is. Bij vochtig weer zijn teken actiever. De teek loopt één meter per minuut op het lichaam. Bij +7°C bodemtemperatuur is de teek in de winter al actief.

Pas op voor de bosrand en de slootkant: daar waar dieren fourageren wacht de teek op bloed. In bosbessen- of bramenstruiken zitten ook teken. In het dennenbos zitten minder teken dan in het humusrijke eikenbos. De teek is een taaie: kan drie weken onder water overleven en transformeert zelfs van larf naar nimf onder water. De teek gaat ook na 24 uur niet dood in de diepvries.

Om ervoor te zorgen dat je geen ziekte van Lyme krijgt, is de tekencontrole (HOOFDSTUK 3) belangrijk. **Want:**

- a. Hoe eerder een teek wordt weggehaald, hoe kleiner de kans dat je besmet wordt.
- b. Als je huisarts weet dat je door een teek bent gebeten, is dat voor hem een belangrijke aanwijzing om bij vage klachten ook aan de ziekte van Lyme te denken.

Voor sommige tekenbeet ziektes in het buitenland geldt dat er soms een vaccin beschikbaar is. In grote delen van Europa komt FSME voor, dit is een virus infectie van de teek waarvoor gevaccineerd kan worden. DE GGD heeft meer informatie. Je kan een virus niet behandelen met antibiotica. In het buitenland zijn de apothekers goed geïnformeerd over teken. Tegen de ziekte van Lyme kun je niet ingeënt worden.

Tips voor maatregelen die je zelf kunt nemen in de natuur:

- Binnen naar het toilet gaan, niet meer in de natuur. De teek zit rond de struiken te wachten, dus daar niet plassen. Broek omhoog, teek erin. Ook is het mogelijk dat de teek van de bovenkleding naar de blote huid loopt.
- Natuurstukjes maken: er kan een teek inzitten.
- Niet drinken/picknicken direct op de grond zittend.
- Geen huisdieren die buiten komen bij je laten slapen.
- Je kan een kleef/kledingroller gebruiken over de kleding wanneer je in de natuur geweest bent.

Tips voor maatregelen die terreinbeheerders kunnen nemen:

- Gras kort houden op de kampeerterreinen.
- Houtstrooisel aan de grens van het terrein houdt de teek tegen.
- Bij rustplaatsen geen hoog gras; denk aan bankjes.
- Kampbeheerders kunnen met een laken terreinen op teken controleren.
- Liggen er kadavers van dode dieren, deze verbranden of diep begraven. De parasieten zoeken een nieuw slachtoffer. Gebruik een schep en handschoenen.
- Bij speeltoestellen geen hoog gras of struiken.

Volgezogen vrouwtjes teek



2. Advies over kleding en insectenspray.

De eerste stap bij het voorkomen van de ziekte van Lyme is: zorg dat teken de huid moeilijk kunnen bereiken. De beste oplossing daarvoor is om contact met het groen te vermijden. Maar dat is bij een kamp vaak niet mogelijk. Drie goede alternatieven zijn:

- a. Aangepaste kleding dragen:
 - Lange lichtgekleurde broek (op een lichte kleur zie je een eventuele teek beter), voering op kniehoogte innaaien, deze in de sok stoppen of broekspijpen in de sokken.
Dan kan het in de laars gedragen worden anders niet.
 - Shirt, trui of hoody met lange mouwen.
 - Voor kinderen: tropenpet , flap in de nek of met de klep in de nek, capuchon of muts (teken in het haar zijn moeilijker terug te vinden).
 - Dichte schoenen.
 - Lange dicht geweven sokken.
- b. Insmeren met een insectenspray met DEET (30-50%). Tekenwerende middelen zijn een beperkt aantal uren werkzaam, lees de bijsluiting goed.
- c. Het dragen van tekenwerende kleding die te verkrijgen is bij Outdoor - Jachtshop.

Vooraf bij een kamp in de vrije natuur is het slim om beide maatregelen te nemen. Maar ook dan is de kans nog aanwezig dat er iemand een tekenbeet oploopt. Doe daarom ook altijd de tekencontrole (HOOFDSTUK 3).

Taak van de leiding/begeleiders:

- a. Deelnemers en ouders informeren dat ze deze spullen mee moeten nemen.
- b. Zorg dragen voor een goed EHBO-pakket dat afgestemd is op teken en Lyme.
- c. Tijdens het kamp aangeven wanneer de deelnemers deze preventieve maatregelen moeten nemen.
- d. Tijdens het kamp het goede voorbeeld geven door zelf deze preventieve maatregelen te nemen.
- e. Bij kinderen tot en met 15 jaar: actief zorgen dat het advies wordt nageleefd.
- f. Het bijhouden van een Logboek, bijhouden van tekenkaart van elke deelnemer en het informeren van elkaar door de leiding.

De deelnemers en hun ouders zijn zelf verantwoordelijk voor het meenemen van de juiste kleding en de insectenspray. Doen ze dat niet, dan is het risico dat de deelnemers daardoor lopen hun eigen verantwoording.

3. Controle van lichaam en training door een volwassene.

3.1. Tekenen herkennen

Teken zijn zo klein als het stipje van een viltstift (0,5-3 mm) en kunnen overal op het lichaam bijten. Een losse teek lijkt op een klein zwart spinnetje. Maar een teek die vastzit trekt vaak zijn pootjes in. Hij lijkt dan meer op bijvoorbeeld:

- a. een klein moedervlekje
- b. bloeditstortinkje
- c. vlekje
- d. korstje
- e. pluisje
- f. vuiltje



Daarom kun je ze moeilijk herkennen. Soms helpt het om de teek voorzichtig aan te raken, hij begint dan met zijn pootjes te spartelen.

3.2. Stappen in de tekencontrole

De tekencontrole bestaat uit twee stappen.

Stap 1 zoeken naar verdachte plekje. Daarvoor moet je de huid:

- a. op minder dan 40cm afstand kunnen bekijken
- b. recht van boven kunnen zien.

Een deel van het lichaam kunnen kinderen zelf controleren. Er kan bijvoorbeeld een spiegeltje gegeven worden voor de intieme plekken. Maar in verband met de zorgplicht is dat niet altijd verstandig (zie BIJLAGE 5).

Laat deelnemers **tot en met 11 jaar** altijd helemaal door een volwassen begeleider controleren. Laat deelnemers **van 12 tot en met 15 jaar** ook door een volwassen begeleider controleren. Maar als ze weten waar ze op moeten letten, mogen ze de lichaamsdelen die ze kunnen zien zelf controleren. Zorg wel dat er de eerste keer een volwassen lid van de leiding of begeleider meekijkt. Deelnemers **van 16 jaar en ouder** mogen ook door een andere deelnemer van 16 jaar en ouder gecontroleerd worden.

Natuurlijk moet die wel weten waar je op moet letten en dat systematisch doen. Verder moet er een volwassene (leiding/begeleider) in de ruimte aanwezig zijn om vragen te beantwoorden, verdachte plekken te controleren (stap 2) en in de gaten te houden dat het hele lichaam gecontroleerd wordt.

Op een heel donkere huid vallen teken nauwelijks op. Laat daarom deelnemers met een donkere huid altijd helemaal door iemand anders controleren. Laat iedereen helemaal door iemand anders controleren als risicocode ROOD geldt (BIJLAGE 1) of als er onvoldoende licht is om goed te kunnen controleren.

Plaatsen waar de teek vaak zit maar die moeilijk controleerbaar zijn kunnen met een spiegeltje of door iemand anders gecontroleerd worden:

- Je hele hoofd
- Je nek en hals
- Je borst
- Je schouders
- Je oksels
- Je hele achterkant (ook je benen, armen, billen en bilnaad)
- Je navel
- Het onderste deel van je liezen en kruis
- Je onderbenen
- De onderkant en zijkant van je voeten

Stap 2 vaststellen of een verdachte plek ook echt een teek is.

Daarvoor moet je die plek:

- a. op een afstand van minder dan 15 cm kunnen bekijken,
- b. vanaf minstens 3 verschillende kanten kunnen bekijken,
- c. met een loep bekijken.

Verder:

- d. Op het onderlichaam dien je de (huis)arts, of de Spoedeisende Eerste Hulp of een gezondheidscentrum de teek laten verwijderen.
- e. Je mag een kind nooit dwingen.
- f. Neem in geval van een tekenbeet altijd contact op met de ouders (informatieplicht).

Zichzelf controleren kan de deelnemer maar bij een paar plekken op zijn lichaam zelf (bijv. de onderarmen). Daarom is het belangrijk dat de deelnemer altijd hulp krijgt bij het vaststellen of een verdachte plek een teek is. In verband met de zorgplicht (HOOFDSTUK 5) moet dat een volwassen begeleider zijn.

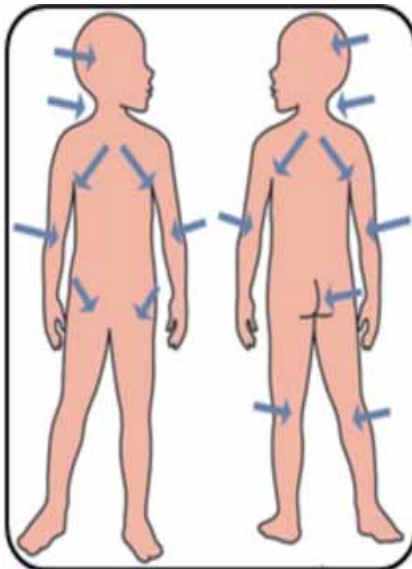
3.3. Verloop van de controle van het lichaam

Teken kunnen overal op het lichaam bijten, maar zitten het liefst op warme, vochtige plekjes. Bij grotere kinderen, pubers en volwassenen vind je ze vaak op het onderlichaam: voeten, benen, kruis, liezen, billen en bilnaad. Bij kleine kinderen en bij mensen die veel onderstruiken door bukken, zitten teken vaak op het hoofd, in de nek en onder de oksels. Teken bijten zicht ook vast onder randjes van ondergoed. Bij baby's in het luiergebied.

³ *Sommige mensen gebruiken een spiegel. Hou er echter rekening mee dat een spiegel vertekent, en dat de kijkafstand groter wordt, namelijk: de afstand van je oog tot de spiegel + de afstand van de spiegel tot je huid. Met een spiegel kun je dus alleen (met moeite) verdachte plekjes zien. Je hebt hulp nodig om te ontdekken of het ook echt een teek is. Voor het gebruik van een spiegel heb je veel ervaring met de tekencontrole nodig. Minderjarigen kunnen zichzelf daarom beter niet met een spiegel controleren. Willen de deelnemer en de ouders dat toch, laat hen dan de brief in BIJLAGE 6c ondertekenen.*

Hou je bij de tekencontrole aan de volgende richtlijnen:

- a. Controleer het hele lichaam van boven naar beneden. Doe dat nauwkeurig en in een vaste volgorde. Besteed extra aandacht aan de volgende plekken:
 - Hoofd (vooral achter de oren, de randen van het haar, wimpers, wenkbrauwen, kruinen, de nek)
 - Bovenlichaam (vooral oksels, navel, bij meisjes tussen en onder de borsten)
 - Armen (vooral elleboogholtes, tussen de vingers)
 - Onderlichaam (vooral kruis, liezen, bilnaad, bij jongens achter de balzak)
 - Benen (vooral knieholtes, tussen de tenen, onder de voeten en rond de enkels)
- b. Houd je aan de gedragscode.
- c. Controleer op een goed verlichte plek, met voldoende privacy.
- d. Gebruik eventueel een zaklamp om bij te lichten.



Taak van de leiding/begeleiders: de deelnemers zo goed mogelijk controleren volgens de richtlijnen. Deelnemers die zelf stap 1 mogen doen: zo goed mogelijk controleren en verdachte plekken aan de leiding/begeleiders melden.

De deelnemers en hun ouders dienen akkoord te gaan met deze tekencontrole. Laat de ouders/verzorgers van kampdeelnemers altijd een brief ondertekenen voor akkoord. De ouders/verzorgers krijgen een kopie. (zie BIJLAGE 6a). Doen ze dat niet, dan kunnen ze voor het kamp de brief in BIJLAGE 6c ondertekenen.

3.4. Controle van de kleding

Behalve op de huid kunnen teken ook in de kleding zitten. Die moet je dus ook controleren. Natuurlijk wil je niet dat teken van de kleren op de huid kruipen, zeker niet als je die net gecontroleerd hebt. En andersom geldt hetzelfde. Zorg er daarom voor dat de deelnemer:

- a. Geen kleren uittrekt over huid die al gecontroleerd is, en
- b. Geen kleren aantrekt over huid die nog niet gecontroleerd is.

Het beste kan de deelnemer zich daarom aan het begin van de controle gedeeltelijk uitkleden. De deelnemer kan zijn onderbroek aanhouden, totdat je met de controle van zijn onderlichaam en benen begint.

Hou je bij de controle van de kleding aan de volgende richtlijnen:

- a. Klop alle gedragen kleren uit boven een wit oppervlak bij voorkeur buiten.
- b. Bekijk alle gedragen kleren van binnen en van buiten.
- c. Laat de deelnemer na de controle (en het douchen) schone kleren aantrekken.
- d. Bewaar de gecontroleerde kleren in een afgesloten plastic zak. De deelnemer mag deze de volgende dag weer aantrekken.

Taak van de leiding/begeleiders: alle gedragen kleren zo goed mogelijk controleren.

De deelnemers en hun ouders gaan akkoord met deze controle en werken eraan mee.

Doen ze dat niet, dan kunnen ze voor het kamp de brief in BIJLAGE 6c ondertekenen.

3.5. Controleur en toezichhouder

De belangrijkste taak is die van de ‘controleur’. Dat is altijd een volwassene.

Bij meisjes is dat een vrouw en bij jongens een man. ***De controleur heeft als taak:*** het lichaam controleren.

Bij minderjarigen is er verder een ‘toezichthouder’. Dat kan een volwassene zijn, maar eventueel ook twee of meer minderjarigen. Bij meisjes is de toezichthouder een vrouw, en bij jongens een man. ***De toezichthouder heeft als taak:*** erop letten dat de controleur zich aan de gedragscode houdt. Verder kan de toezichthouder een beetje meehelpen door de kleding te controleren. De toezichthouder mag niet meehelpen met de controle van het lichaam.

Je mag nooit alleen zijn bij het controleren van een kind. Dit ter voorkoming en verwijt van machtsmisbruik.

In sommige gevallen is het moeilijk om deze taken goed te verdelen. Dat is bijvoorbeeld zo als je overdag iemand moet controleren omdat je net een teek van zijn huid hebt gehaald (HOOFDSTUK 4).

Vrouwjes teek op jacht



4. Teken op tijd verwijderen en de tekenbeet registreren.

- a. Houd je aan de gedragscode (BIJLAGE 2).
- b. Verwijder de teek zo snel mogelijk. Dit is het allerbelangrijkste.
- c. Je mag nooit alcohol, jodium, olie of andere middelen gebruiken voordat je de teek verwijdert. Dit vergroot de kans op de ziekte van Lyme!
- d. Neem een goede (tekenverwijderaar) waarmee je de teek goed bij de kop kunt vastpakken (laat het lichaam van de teek altijd met rust). Er zijn ook speciale tekenverwijderaars te koop bij drogist, apotheek of dierenwinkel. Lees altijd de gebruiksaanwijzing van het product.
- e. Pak de teek zo dicht mogelijk bij de huid bij de kop en trek hem er langzaam uit, zonder te draaien (tenzij de handleiding van het product anders vermeldt). Als er een stukje van de monddelen van de teek in de huid achterblijft, neem dan contact op met de huisarts. Ontsmet het beetwondje met 70% alcohol of jodium.
- f. Noteer de datum van de beet en de plaats op het lichaam op een tekenkaart (BIJLAGE 4).
- g. Geef de tekenkaart na het kamp mee naar huis en geef de deelnemer en de ouders advies over de vervolgstappen (HOOFDSTUK 5).
- h. De teek kan ook bewaard worden voor later onderzoek in de punt van een plastic zakje of in een buisje.

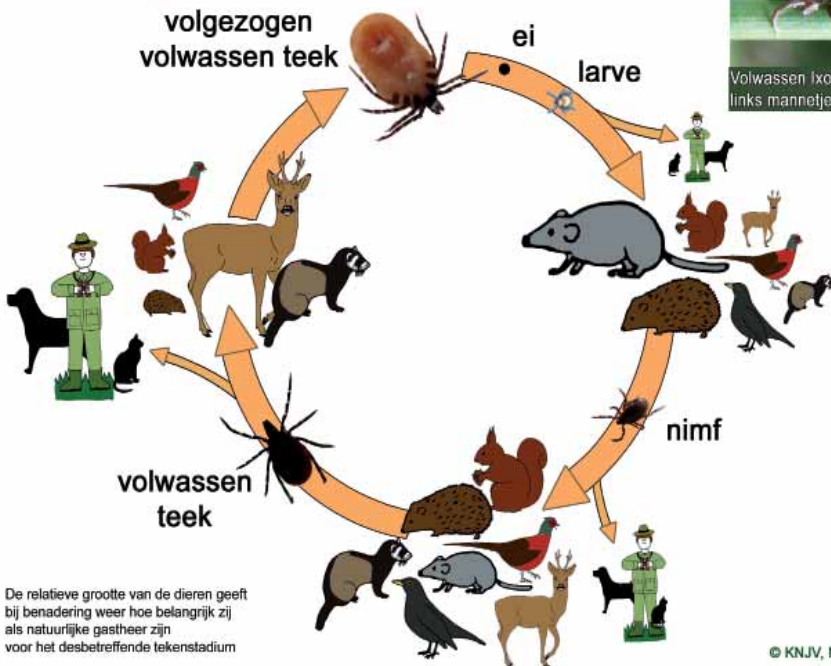


Moet je overdag meerdere teken verwijderen? Controleer dan zo snel mogelijk daarna het hele lichaam en de kleding van de deelnemer. De deelnemer hoeft na afloop niet te douchen of schone kleren aan te trekken.

Taak van de leiding/begeleiders: teken zo snel mogelijk weghalen volgens de richtlijnen. Een teek weghalen is een precies klusje. Daarom moet dit altijd door een volwassen lid van de leiding of begeleider gedaan worden.

De deelnemers en hun ouders gaan akkoord met deze procedure en werken eraan mee door een brief voor akkoord met de tekencontrole te ondertekenen. Een kopie blijft bij de ouders/verzorgers. (zie BIJLAGE 6a). Willen ze dat niet, dan kunnen ze voor het kamp de brief in BIJLAGE 6c ondertekenen.

Levenscyclus Ixodes-teek



5. Advies over eventuele vervolgstappen.

Geef aan het eind van het kamp aan elke deelnemer zijn tekenkaart (ook als je geen teken hebt weggehaald). Geef mondeling advies over het wassen van de kleding. Dit advies staat ook op de tekenkaart, zodat ze het thuis nog eens kunnen nalezen.

- a. Doe bij thuiskomst meteen al je kampkieren in de wasmachine. Zo heet mogelijk wassen.
- b. Zorg ervoor dat ze niet in contact komen met andere kleren in de wasmand. De teek loopt via de was over naar ander wasgoed.
- c. Droog, na het wassen, je kleren heel goed (het liefst in de wasdroger).

Is een deelnemer tijdens het kamp gebeten door een teek? Geef dan de volgende adviezen. (Als er veel deelnemers gebeten zijn, is het slim om deze adviezen aan alle deelnemers en ouders te geven)

- a. Houd tot drie maanden na de tekenbeet de huid rondom de beet in de gaten. Let op het ontstaan van een rode ring of vlek op de huid, griepverschijnselen, koorts, hoofdpijn en gewrichtspijn.
- b. Ga naar de huisarts als de rode ring of vlek op de huid groter wordt, als één van de andere klachten ontstaat of als er acute heftige reacties optreden. Laat de tekenkaart aan de arts zien.
- c. Wanneer er op een andere plaats op het lichaam afwijkingen ontstaan dan op de plaats van de tekenbeet, ook naar de arts gaan.

Taak van de leiding/begeleiders: Indien nodig deze adviezen aan de deelnemers en hun ouders geven.

De deelnemers en hun ouders zijn zelf verantwoordelijk voor het opvolgen van deze adviezen.

6. Lyme-preventie bij leiding/begeleiders.

Tijdens de beet kan de teek bacteriën overdragen. Deze kunnen de ziekte van Lyme veroorzaken. Omdat de Lyme-bacterie op de lijst met biologische agentia staat, geldt voor de leiding/begeleiders de ARBO-wetgeving.

De ARBO-wetgeving geldt nooit voor deelnemers, behalve als ze meegaan met een (semi-)verplicht kamp (zoals een schoolkamp, een verplicht repetitieweekend of een ontgroenings-/introductiekamp van een studentenvereniging).

Naast deze handleiding heb je voor hen daarom een Risico-inventarisatie en -evaluatie van de kamplocatie en een Plan van Aanpak nodig. Deze moet je zelf maken. Hieronder vind je de zorgvuldigheidsregels waar je als leider/begeleider aan moet voldoen.

6.1. Volwassenen leiding/begeleiders

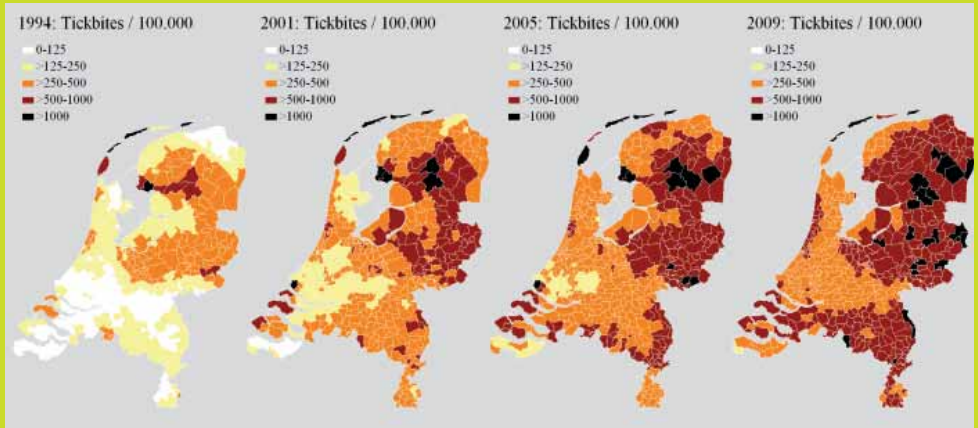
- a. Leg volwassen leden van de leiding/begeleiders uit wat de risico's van de Ziekte van Lyme zijn, en wat hun verantwoordelijkheid voor de deelnemers en elkaar is. Geef aan dat je daarbij zelfstandigheid van hen verwacht en dat zij het goede voorbeeld moeten geven.
- b. Stel samen met de leiding/begeleiders de situaties vast waarin aangepaste kleding en insectenspray gebruikt moeten worden. Laat de leiding/begeleiders het goede voorbeeld geven.
- c. Laat volwassen leiding/begeleiders elkaar controleren volgens de richtlijnen in HOOFDSTUK 3 en houd je voor zover nodig aan de gedragscode. Hou bij de controle mannen en vrouwen gescheiden (tenzij ze een duurzame relatie hebben). Het is bij de controle van volwassen leden van de leiding/begeleiders niet nodig om een toezichthouder aan te wijzen.

- d. Adviseer om teken door iemand anders te laten verwijderen.
- e. Laat tekenbeten op een tekenkaart of in de agenda noteren.
- f. Houd als leiding/begeleiders een logboek bij waarin de overdracht, activiteitenevaluatie, incidenten en tekencontroles vermeld worden met namen van de leiding/begeleiders die het uitgevoerd hebben en de vervolgspraken hebben gemaakt.

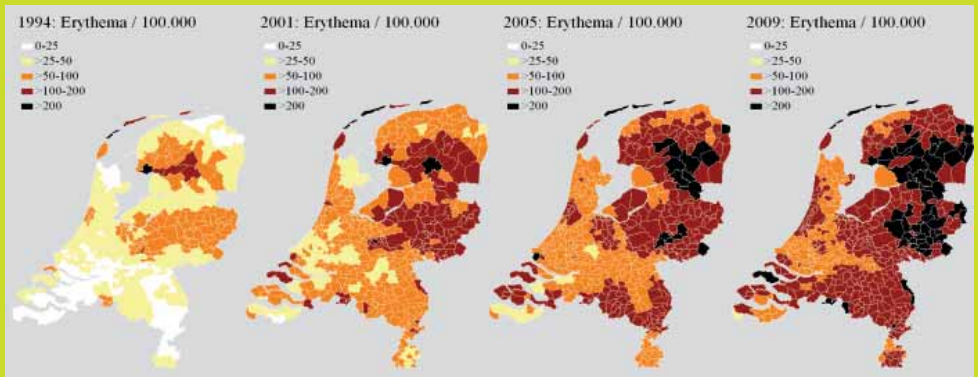
6.2. Minderjarige leden van de leiding/begeleiders

Tegenover de minderjarige leden van de leiding/begeleiders heb je dezelfde verantwoordelijkheden als tegenover minderjarige deelnemers. Dat betekent dat deze handleiding ook voor hen geldt (en natuurlijk de ARBO-voorschriften):

- a. Geef voorlichting over de risico's van de ziekte van Lyme.
- b. Geef advies over kleding en het gebruik van insectenspray.
- c. Laat de minderjarige leden van de leiding/begeleiders door een volwassene controleren volgens de richtlijnen. En hou je aan de gedragscode.
- d. Laat teken door een volwassene verwijderen.
- e. Noteer eventuele tekenbeten op de tekenkaart.
- f. Geef de tekenkaart mee naar huis en geef advies over de vervolgstappen.

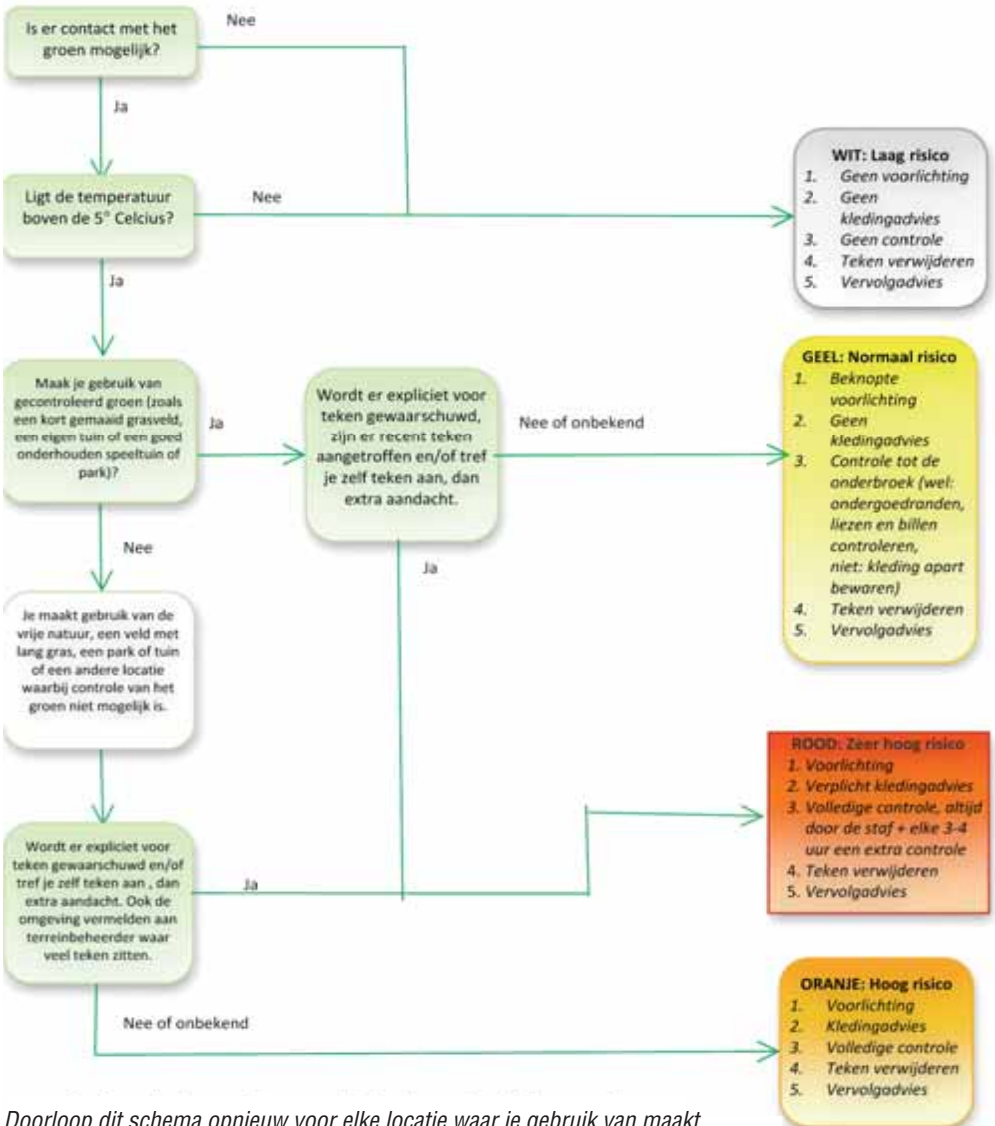


RIVM, geregistreerde tekenbeten 1994 - 2009



RIVM, geregistreerde Erythema Migrans 1994 - 2009

Bijlage 1 - Checklist minimale maatregelen.



Doorloop dit schema opnieuw voor elke locatie waar je gebruik van maakt.
 Beperk het dus niet alleen tot de directe omgeving van de accommodatie of het kampeertrein.

Bijlage 2 - Gedragscode Lyme-preventie en tekencontrole.

A. Algemeen

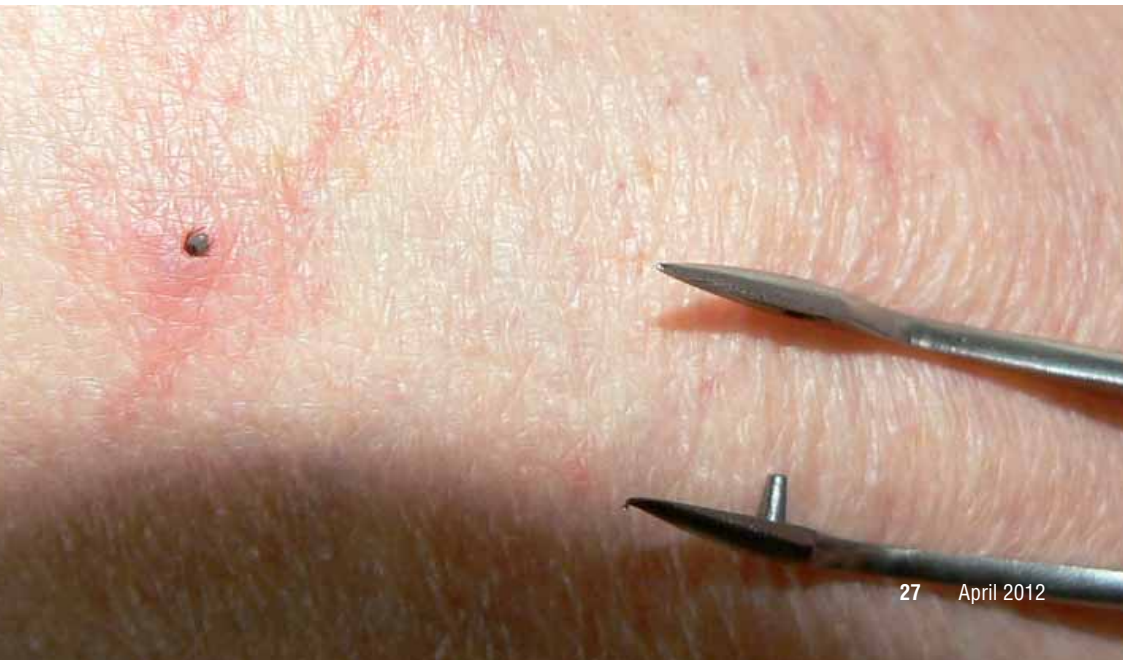
- a. Geef het goede voorbeeld:
 - Hou je aan de adviezen over kleding en insectenspray,
 - Laat je hele lichaam en je kleding door iemand anders controleren,
 - Laat teken door iemand anders verwijderen.
- b. Bescherm de deelnemers zo goed mogelijk: volg de procedures in deze handleiding.
- c. Geef voor het kamp duidelijk aan dat je deze handleiding volgt, wat dat in de praktijk inhoudt en dat de deelnemers en hun ouders daar bezwaar tegen kunnen aantekenen.
- d. Zorg dat je voor, tijdens en na het kamp beschikbaar bent om de noodzaak van de maatregelen en de gevolgde procedures verder uit te leggen aan de deelnemers en hun ouders.

B. Tekencontrole en teken verwijderen

- a. Ga professioneel om met de tekencontrole: controleer de deelnemers snel, zakelijk en zeer zorgvuldig.
- b. Respecteer de deelnemers in blik, beeld, woord en gebaar.
- c. Staar niet naar de deelnemers.
- d. Maak geen foto- of filmopnames tijdens de tekencontrole of het verwijderen van teken.
- e. Doe de tekencontrole en het verwijderen van teken in een ruimte met voldoende privacy:
 - Zorg dat er niemand binnen komt zonder kloppen.
 - Vraag altijd toestemming aan de deelnemer voor je iemand binnenlaat.

- f. Onthoud je van elke vorm van seksuele intimidatie en seksueel handelen, maak ook geen:
- Dubbelzinnige opmerkingen,
 - Opmerkingen over het lichaam of het uiterlijk van de deelnemer,
 - Andere opmerkingen die seksueel of erotisch geïnterpreteerd kunnen worden.
- g. Onthoud je van elke vorm van machtsmisbruik, ook als een deelnemer de noodzakelijke tekencontrole of het verwijderen van teken weigert. Neem in dat geval de volgende stappen:
- Vraag naar zijn/haar motivatie.
 - Leg de noodzaak en de procedure nogmaals rustig uit.
 - Neem contact op met de ouders, leg het probleem voor en vraag wat zij willen dat je doet.
 - Breng de deelnemer in contact met zijn/haar ouders en laat hen vertellen wat zij willen.
 - Neem contact op met de huisarts bij twijfel over een teek.
- h. Zorg dat lichamelijk contact functioneel is en niet verkeerd begrepen wordt:
- Kondig aanrakingen van te voren aan, en leg uit waarom deze nodig zijn.
 - Volg bij de uitvoering de aanwijzingen van de deelnemer, maar ga niet in op aanwijzingen die tot aanrakingen leiden die intiemer zijn dan nodig.
- i. Laat deelnemers die dat willen hun onderbroek aanhouden totdat je begint met de controle van het onderlichaam en de benen.
- j. Houd jongens en meisjes gescheiden.
- k. Vermijd één op één situaties, zorg bij voorkeur voor een volwassen toezichthouder.
- l. Zorg dat de controleur en de toezichthouder geen familie- of vriendschapsband hebben.

- m. Zorg dat de toezichthouder niet actief betrokken is bij de controle van het lichaam van de deelnemer.
- n. Stel de andere leiding/begeleiders op de hoogte als je bent afgeweken van deze handleiding of deze gedragscode.
- o. Hou een logboek bij en vermeld in het logboek als je bent afgeweken van deze handleiding of gedragscode.
- p. Realiseer je dat de tekencontrole en het verwijderen van teken door deelnemers en hun ouders/verzorgers verkeerd begrepen kunnen worden en kunnen leiden tot beschuldigingen van (seksuele) intimidatie, aanranding of misbruik. Wees altijd bereid om verantwoording af te leggen over de noodzaak en functionaliteit van je handelingen en de gevolgde procedures.



Bijlage 3 - Overmacht.

Tijdens een kamp zijn er altijd overmachtsituaties, bijvoorbeeld:

- a. Tijdens een spel krijgt een deelnemer een teek en er is geen plek met privacy.
- b. Een meisje heeft een teek en er is geen vrouwelijk lid van de leiding of begeleidster om hem weg te halen.
- c. Een jongen heeft een teek en er is geen mannelijke toezichthouder beschikbaar.
- d. Het is bloedheet, dus het is lastig om de kledingvoorschriften te handhaven. In dit soort gevallen is het zaak zo verantwoord mogelijk te handelen.

Uitgangspunten daarbij zijn:

1. De teek dient zo snel mogelijk verwijderd te worden.
2. Hou zoveel mogelijk rekening met de veiligheid, gevoelens en privacy van de deelnemer.
3. Controleer zo snel mogelijk na het verwijderen van de teek het hele lichaam en de kleding van de deelnemer.

Hieronder vind je verantwoorde oplossingen bij een aantal lastige situaties.

Stel de andere leiding/begeleiders altijd op de hoogte als je gebruik hebt moeten maken van de adviezen in deze bijlage.

a. Geen plek met privacy

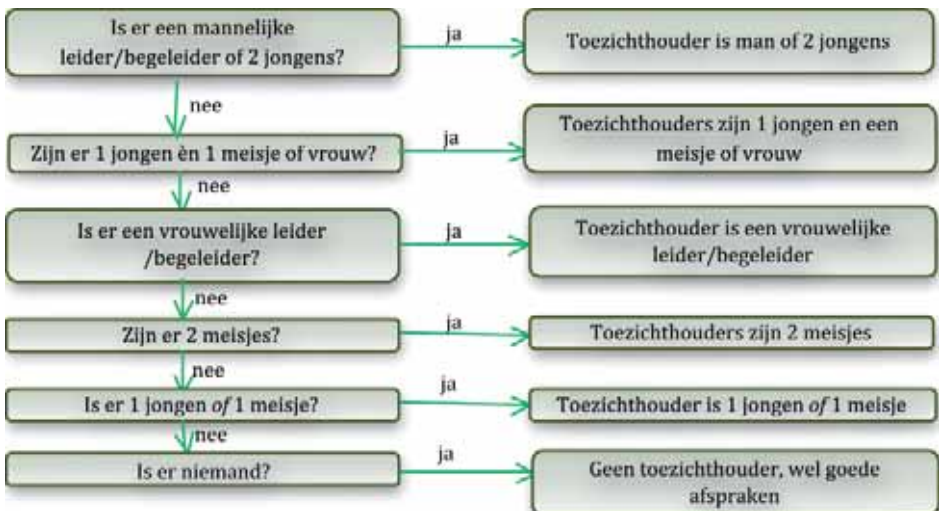
Zit de teek op een min of meer intieme plek, zoek dan een plek met zoveel mogelijk privacy. Dat kan ook achter een handdoek of kleed zijn, of gewoon in het veld terwijl iedereen zich omdraait. Soms is het voldoende om het verwijderen van de teek heel even uit te stellen. Het controleren van het lichaam niet te lang uitstellen. Ga naar de huisarts.

b. Geen lid van de leiding of begeleider van hetzelfde geslacht

We gaan even uit van een meisje met een teek (bij jongens het omgekeerde).

Als er geen vrouw is om de teek weg te halen of de tekencontrole te doen, laat het dan door een man doen. Er moet dan natuurlijk wel een toezichthouder bij zijn (als dat mogelijk is – zie c.). Als er binnen redelijke tijd wel een vrouw aanwezig is, kun je het verwijderen uitstellen. Ook kan je naar de huisarts gaan. Voor het controleren van het lichaam geldt hetzelfde. Weet je al voor het kamp dat er geen leden van de leiding of begeleiders zijn van beide geslachten, bespreek dit probleem. Laat de ouders meedenken over een oplossing.

c. Geen toezichthouder met hetzelfde geslacht



d. Bloedheet

Als het heel warm is, is kan het lastig zijn om de kledingvoorschriften te handhaven. Probeer dan het programma aan te passen, zodat je niet voortdurend in het groen zit. De teek houdt niet van hitte en trekt zich terug in een vochtige omgeving op de grond. Na een regenbui, na een warme periode zijn er meer teken in het groen. Pas dan je spelprogramma aan.

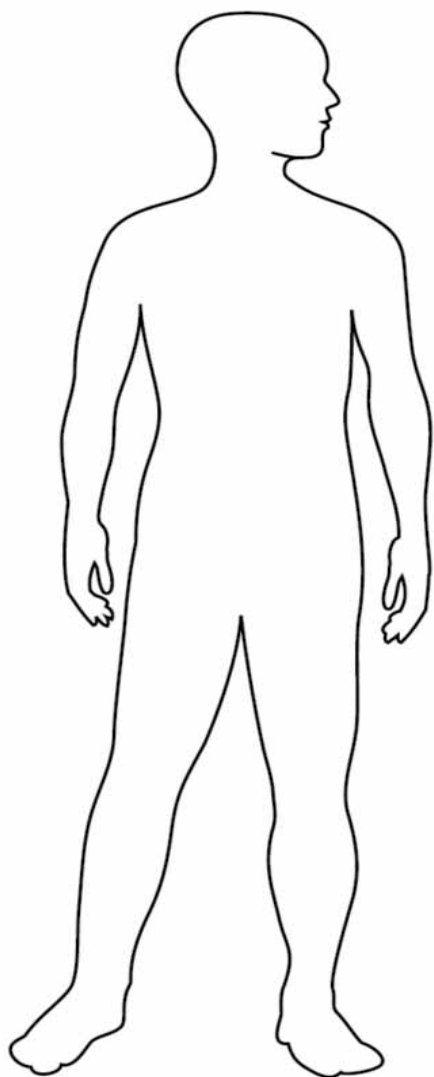
Bijlage 4 - Tekenkaart.

Tekenkaart van: Geboortedatum

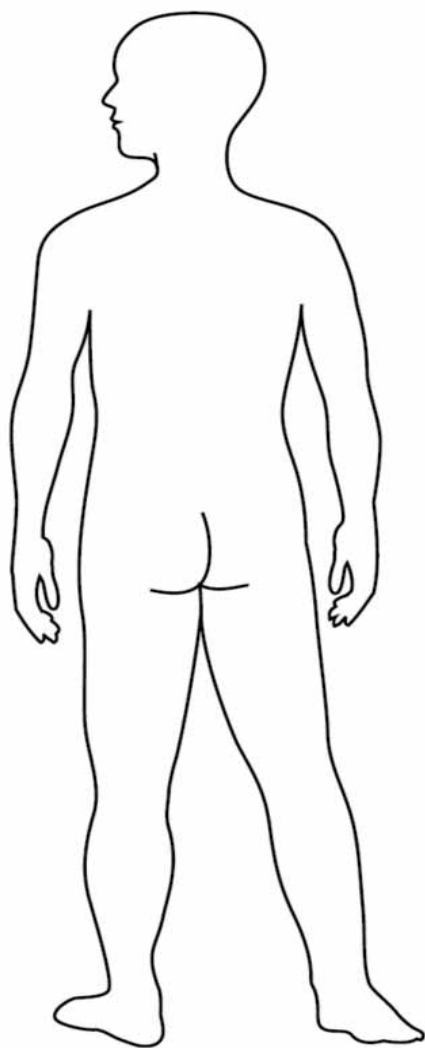
Tijdens het kamp van tot en met zaten we in een gebied waar teken voorkomen. Was daarom bij thuiskomst meteen alle kleren op 60°C en laat ze goed drogen, bijvoorbeeld in de wasdroger (minimaal 30 minuten in de droger met een heet programma). Ga naar de huisarts als je in de komende 3 maanden last krijgt van griepachtige verschijnselen, onverklaarbare klachten of een rode ring of vlek op je huid.

Vertel dat je in een gebied bent geweest met veel teken. Als je door een teek bent gebeten, vertel je dat en laat je deze tekenkaart zien. Als je bent gebeten, kun je hiernaast zien op welke plekken. Hieronder vind je meer informatie over de beten.

| Nr. | Datum | Bijzonderheden |
|--|-------|----------------|
| | | |
| Totaal aantal weggehaalde teken (bij jou): | | |



voor



achter

Bijlage 5 - Zorgplicht, aansprakelijkheid en Arbo.

Als je als kamporganisatie niet voldoet aan je zorgplicht, ben je wettelijk aansprakelijk. In het geval van de ziekte van Lyme betekent het dat je de schade moet vergoeden, zoals dokters- en ziekenhuiskosten, medicijnen en gederfde inkomsten en/of slechtere (school)carrière. Zo'n vergoeding kan in de tienduizenden euro's lopen.

a. Het verschil tussen de zorgplicht en de ARBO-wet

De zorgplicht houdt in dat alle maatregelen genomen moeten worden om zoveel mogelijk te voorkomen dat iemand ziek wordt of een ongeluk krijgt. De ARBO-wet zegt eigenlijk precies hetzelfde. Toch zijn er verschillen tussen die twee:

- a. De ARBO-wet beschrijft precies welke maatregelen je moet nemen, de zorgplicht zegt alleen dat je alle maatregelen moet nemen die nodig zijn.
- b. De ARBO-wet verplicht organisaties verder om planmatig aan het werk te gaan met een Risico-inventarisatie en –evaluatie en een Plan van Aanpak, bij de zorgplicht hoeft dat niet.
- c. De ARBO-wet geeft regels over medisch onderzoek, bij de zorgplicht hoeft dat niet.
- d. De ARBO-wet schrijft voor wat organisaties moeten doen als een medewerker ziek wordt of een ongeluk krijgt, bij de zorgplicht hoeft dat niet.
- e. De ARBO-wet geldt meestal niet voor deelnemers, maar de zorgplicht wel.



b. De maatregelen die je moet nemen

De zorgplicht bepaalt dus alleen dat er maatregelen genomen moeten worden, niet welke. Dat moet je zelf uitzoeken. Omdat dat verder nergens is terug te vinden, kun je het beste de maatregelen in de ARBO-wet volgen:

- a. Het geven van voorlichting.
- b. Het geven van kledingvoorschriften en andere preventievoorschriften (hier: insectenspray).
- c. ‘Ontsmetting’ van het lichaam (in dit geval tekencontrole en teken verwijderen).
- d. ‘Ontsmetting’ van de kleding (in dit geval tekencontrole en teken verwijderen).
- e. Gebruikte/vuile kleding apart bewaren van schone kleding.

Alle maatregelen moeten passend zijn voor de omstandigheden. Dus als er geen gevaar is, hoef je ook geen maatregelen te nemen. Is er veel gevaar, dan moet je extra maatregelen nemen.

Bij minderjarigen moet alles zijn aangepast aan hun gedrag en hun lichamelijke en geestelijke ontwikkeling. Het advies moet dus duidelijk zijn en ze moeten het zich concreet kunnen voorstellen. De controle moet nauwkeurig zijn (minderjarigen op kamp verlaten relatief vaak het pad) en mag niet hun verantwoordelijkheid zijn.

De maatregelen zijn verplicht. Daarom mogen de deelnemers van de leiding en begeleiders verwachten dat die het goede voorbeeld geven.

c. Eigen schuld

Als deelnemers niet mee willen werken aan de maatregelen, of die (zelf) niet goed uitvoeren, zou je kunnen zeggen dat het hun eigen schuld is als ze ziek worden. Toch klopt dat niet. Volgens de wet zijn deelnemers tot en met het 14e jaar nooit zelf aansprakelijk. Als een deelnemer die jonger is dan 14, ziek wordt doordat hij niet mee wilde werken aan de maatregelen, is de kamporganisatie dus aansprakelijk.

Na het 14e jaar is het allemaal wat minder duidelijk. In dat geval vraagt de rechter zich af hoe groot het risico was, wat de impact op het leven van de deelnemer is en of de deelnemer de gevolgen van zijn handelen had kunnen overzien. **Om bij het laatste te beginnen:**

- a. Het is moeilijk om de gevolgen van een mogelijke tekenbeet te overzien. Niet iedereen wordt gebeten. Niet iedereen die gebeten wordt, wordt ziek. En als je ziek wordt, gebeurt dat pas na een tijd. Verder zijn de ziekteverschijnselen zeer divers.
- b. De Ziekte van Lyme kan chronisch worden. Dat betekent dat deze ziekte een grote impact heeft op het leven van een patiënt.
- c. Het risico om gebeten te worden door een besmette teek is (in vergelijking met veel andere ziektes) groot. De Ziekte van Lyme is sinds 2009 zelfs een officiële beroepsziekte.

Door de bovenstaande redenen is het niet zeker of de rechter bij deelnemers die ouder zijn dan 14 zal zeggen dat het hun eigen schuld is dat ze ziek zijn geworden. De kans is groot dat ook bij hen de kamporganisatie (in elk geval gedeeltelijk) aansprakelijk is.

Daarom is het verstandig om de leiding/begeleiders ook bij oudere deelnemers verantwoordelijk te laten zijn voor de uitvoering van de belangrijkste maatregelen: de tekencontrole en het verwijderen van teken.

In deze handleiding ligt de leeftijdsgrens daarom bij 16 jaar. Vanaf 12 jaar (het begin van de middelbare school én de puberteit) krijgen de deelnemers langzaam meer verantwoordelijkheid voor de controle van hun eigen lichaam. Maar tussen 12 en 16 jaar is de leiding/begeleider daar nog nauw bij betrokken.

Bijlage 6 - Voorbeeldteksten.

a. Tekst voor kampvoorwaarden

De Ziekte van Lyme behoort tot één van de standaard kamprisico's. Lyme-preventie is daarom één van de standaard maatregelen tijdens het kamp (het hoort erbij, en elke goede kamporganisatie zou het moeten doen). Maar omdat de maatregelen een inbreuk kunnen betekenen op de lichamelijke integriteit, is er toestemming voor nodig.

Dit kan in de deelnamevoorwaarden van het kamp. **Gebruik daarvoor deze tekst:**

Wie in contact komt met het groen kan een tekenbeet en daardoor de Ziekte van Lyme oplopen. [naam kamporganisatie] is wettelijk verplicht om haar deelnemers zo goed mogelijk te beschermen tegen deze ziekte. Daarom houdt zij zich aan de handleiding Lyme-preventie op kamp van de Nederlandse Vereniging voor Lyme patiënten.

Wie zijn kind opgeeft voor of zelf deelneemt aan het kamp geeft [naam kamporganisatie] en haar leiding/begeleiders toestemming om alle maatregelen in de handleiding te nemen en zegt toe daar zonder bezwaar aan mee te werken. Deelnemers en ouders die wel bezwaar hebben moeten dit voor het kamp schriftelijk aangeven.

Ondanks alle maatregelen blijft het risico bestaan dat deelnemers een tekenbeet en de Ziekte van Lyme oplopen. Wie zijn kind opgeeft voor of zelf deelneemt aan het kamp neemt bewust dat risico, en zegt toe eventuele schade niet op [naam kamporganisatie] en haar leiding/begeleiders te verhalen.

b. Tekst kampbrief

Gebruik deze tekst in een brief die je vlak voor het kamp rondstuurt.

Tijdens ons kamp komen we in aanraking met het groen. Dat betekent dat je een teek kunt oplopen. De beet van een besmette teek kan de ziekte van Lyme veroorzaken. Deze ziekte kan mild verlopen, maar ook een ernstig en slopend karakter krijgen. Daarom zijn we wettelijk verplicht om voorlichting te geven en, indien nodig, maatregelen te nemen. Dat doen we met de handleiding “Lyme-preventie op kamp” van de Nederlandse Vereniging voor Lyme patiënten. (zie: www.lymevereniging.nl)

Als je daar bezwaar tegen hebt, moeten je ouders even contact met ons opnemen. We nemen bij dit kamp in principe de maatregelen van risico-code [KLEUR] (zie BIJLAGE 1 van de handleiding). Maar als dat nodig is, passen we dat tijdens het kamp aan.



Teek met eitjes

c. 'Geen tekencontrole'-brief

Laat deelnemers en hun ouders de onderstaande brief ondertekenen als ze ernstige bezwaren hebben tegen de gedragscode of delen daarvan. Kopie blijft bij de ouders/verzorgers.

Beste mensen van [naam organisatie], beste kopleiding/begeleiders,

Met deze brief ontheffen wij jullie van jullie wettelijke zorgplicht op het gebied van de Ziekte van Lyme. Dat betekent dat wij het niet nodig vinden dat jullie [naam deelnemer] zo goed mogelijk beschermen tegen het oplopen van tekenbeten en/of de Ziekte van Lyme:

- Jullie hoeven hem/haar niet voor te lichten over teken en de Ziekte van Lyme
- Jullie hoeven hem/haar geen kleding- en preventie-adviezen te geven
- Jullie hoeven zijn/haar lichaam en kleding niet op teken te controleren
- Jullie hoeven eventuele teken niet te verwijderen
- Jullie hoeven geen advies te geven over eventuele vervolgstappen.

Jullie hebben ons goed voorgelicht, en wij begrijpen de risico's van de Ziekte van Lyme. Als [naam deelnemer] toch ziek wordt zullen wij jullie daarom niet strafrechtelijk vervolgen of aansprakelijk stellen.

Als [naam deelnemer] toch wil meewerken met één of meer van de maatregelen, mag dat natuurlijk. Maar dat verandert niets aan de inhoud van deze brief. Deze brief geldt alleen voor het kamp van [begindatum] tot en met [einddatum]. Als jullie weer een keer op kamp gaan, nemen wij een nieuwe beslissing.

[naam&handtekening moeder] [naam&handtekening vader] [naam&handtekening deelnemer]
[datum ondertekening] [datum ondertekening] [datum ondertekening]

Bijlage 7 - Verschijningsvormen Erythema Migrans.

Het blijkt in de praktijk vaak lastiger om het Erythema Migrans te herkennen dan vaak gedacht in eerste instantie. Hier volgen een aantal foto's om een beeld te krijgen van de diversiteit waarmee het Erythema Migrans kan optreden:



Meer informatie zie: www.lymevereniging.nl

Tekenspel op: www.teekcontrol.nl

Weerbericht en het melden van teken en tekenbeten zie: www.tekenradar.nl

Colofon

©2012:

Nederlandse Vereniging voor Lyme patiënten

Tekst:

Nederlandse Vereniging voor Lyme patiënten

Ontwerp/opmaak/druk:

Drukkerij Siebelink Doetinchem

Te bestellen bij:

Nederlandse Vereniging voor Lyme patiënten

Versie:

201111061515

Coverfoto:

Ada van der Kaa-Hoefman

Afbeelding pagina 9, 17, 27:

Ada van der Kaa-Hoefman

Afbeelding pagina 7:

onbekend

Afbeelding pagina 12, 15, 18, 23:

RIVM

Afbeelding pagina 39:

Tineke Plazier

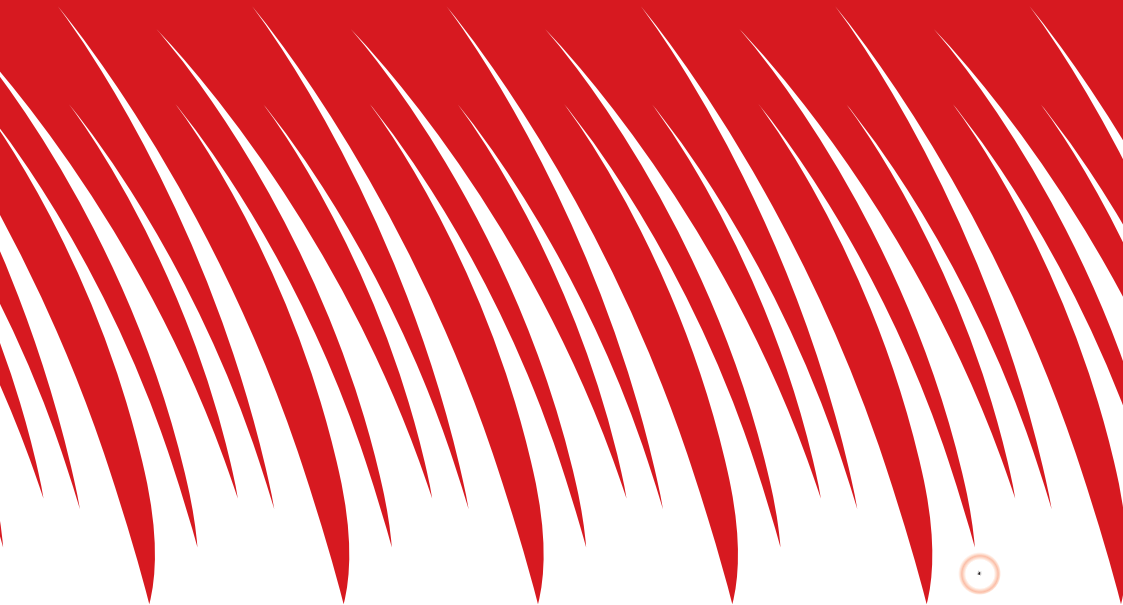
Afbeelding pagina 5, 19, 32:

Margriet Montizaan

Afbeelding pagina 38:

Nederlandse Vereniging voor Lyme patiënten

Met deze handleiding wil de NVLP organisaties helpen om te voorkomen dat deelnemers aan een evenement in de natuur de Ziekte van Lyme krijgen. Teken blijven echter minuscule beestjes, de Ziekte van Lyme blijft een ernstige ziekte en de preventiemaatregelen blijven mensenwerk. De NVLP aanvaardt daarom geen enkele aansprakelijkheid voor welke schade dan ook die voortvloeit uit het gebruik van deze handleiding.



www.lymevereniging.nl



**Nederlandse Vereniging
voor Lyme patiënten**